

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՄԻ ԱՆԿՄԱՆ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔԸ ԺԵ. ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Սուլթան Մեհմեդ Երկրորդը 1452ի աշնանը գրաւում է բիւզանդական կայսրերին պատկանող մի քանի քաղաք՝ լիովին չրջափակման մէջ գցելով Կոստանդնուպոլիսը: Նա հաւաքում է բազմահազարանոց բանակ եւ 1453ի Մայիսի 29ին գրաւում քաղաքը: Կոստանդնուպոլսի անկումը ցնցում է քրիստոնեայ աշխարհը:

Ողբերգական այս իրադարձութեան ազդեցութեամբ հէնց նոյն՝ 1453ին, ծնւում են Աբրահամ Անկիւրացու՝ «Ողբ ի վերայ առման Կոստանդինուպոլսոյ» եւ Առաքել Բաղիշեցու՝ «Ողբ մայրաքաղաքին Ստամպոլու» չափածոյ ստեղծագործութիւնները՝ իբրեւ հինաւուրց քրիստոնեայ ժողովրդի, նաեւ հարազատ ազգի ճակատագրով մտահոգուած մտաւորականների հոգետրամադրութեան, ժամանակի ազգային գաղափարախօսութեան դրսեւորումներ: Յաւի ուժգնութիւնը նրանց ստիպում է «վա՛յ» եւ «եղո՛ւկ» կանչելու, ինչպէս գրում է Բաղիշեցին, կամ, ինչպէս Անկիւրացին է ձեւակերպում, «յոյժ ողբալով» գոչելու, կսկծալով հոգոց հանելու եւ արտասուելով հառաչելու:

Ողբադիրների խռովայոյզ վիճակը պայմանաւորուած էր մի շարք հանգամանքներով:

Տեղի ունեցածը քրիստոնէական համընդհանուր աղէտ էր, որովհետեւ հարուածը վերաբերում էր քրիստոնէական հզօր պետութեան, որի հետ յոյսեր էին կապում արեւելեան քրիստոնէութեան չրջագծում գտնուող ժողովուրդները: Իր սուգի պատճառները այսպէս է բացատրում Առաքել Բաղիշեցին.

Այսօր ի սուգ մտեալ ողբայ,
զի գերեցին ըզբեզ, Ստամպո՛լ,

Քանզի մարմինն աստուածագարդ
ի քեզ պահեալ կայր, Ստամպո՛լ: (17-18)¹

Առանձնակի սիրով ու հպարտութեան զգացումով են պարուրուած Անկիւրացու այն տողերը, որոնք յիշեցնում են ունկնդիրներին Կոստանդինոս մեծ արքային եւ «ի Քրիստոս հաւատացեալ» Սեղբեստրոս պապին, հիւսում են հազարամեայ կեանք ունեցող քաղաքի հակիրճ, բայց պատկերաւոր պատմութիւնը՝ սկսած այնտեղ Կոստանդինոսի կողմից թաղաւորական թոռի հաստատմամբ, քաղաքին տրուած «Նոր Հռոմ» անուամբ², ապա թաղաւորների գահակալմամբ մինչեւ Յուստինիանոս թագաւորը: Վերջինս Անկիւրացու ժլատ բնորոշումների մէջ արժանանում է «յոյժ անուանի մեծ կայսր» բնութագրին, որովհետեւ աւելացրել է քաղաքի դիրքը՝ կառուցելով Սուրբ Սոֆիայի «մեծահռչակ» տաճարը, «որ թարգմանի իմաստութիւն»:

Յուստինիանոս թագաւորեալ,
Յոյժ անուանի մեծ կայսր եղեալ,
Ըզդիրըս քո նա յաւելեալ
Եւ զՍոփիայն բարձրացուցեալ: (305-308)³

Կոստանդնուպոլիսը, որ Անկիւրացու կողմից մեծարւում է իբրեւ «մեծ քաղաք», «մայր քաղաքաց», «թագաւորաց քաղաք», դառնում է հոգեւոր կենտրոն՝ իր «աստուածագարդ» եկեղեցիներով: Այնտեղ են գումարւում եկեղեցական կարեւորագոյն ժողովները, այնտեղ են մեկնում բազում հաւատացեալներ՝ իրենց հոգու խաղաղութիւնը վերագտնելու, սրբութիւններին ուխտ անելու եւ Քրիստոսի պատմութեանը տեսնելու, ինչպէս ինքը՝ Անկիւրացին:

- 1 Մէքբերումները կատարում ենք Արշալոյս Ղազինեանի հրատարակութիւնից՝ տողերի համարակալումների նշումով: Տե՛ս ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, *XV դար, ՂԱԶԻՆԵԱՆ, Ա.*, (Ուսումնասիրութիւն, քննական քննադրեր եւ ծանօթագրութիւններ), Երեւան 1971, 222-237:
- 2 Անկիւրացին հետեւում է միջնադարեան տարածուած աւանդութեանը, ըստ որի՝ քաղաքը Նոր Հռոմ է անուանել Կոստանդինոսը: Աղբիւրների մասին տե՛ս СРЕЗНЕВСКИЙ, И.И., *Повесть о Царграде*, "Ученые записки 2-го отделения Императорской академии наук", СПб. 1854, кн. 1, разд. III, с. 106.
- 3 Մէքբերումները կատարում ենք Յ. Ամասեանի հրատարակութիւնից՝ տողերի համարակալումների նշումով: Տե՛ս ԱՆԱՍԵԱՆ, Յ. Ա., *Հայկական աղբիւրները Բիւզանդիայի անկման մասին*, Երեւան 1957, 29-54:

Երեւ ամիս անդէն կացեալ
 Եւ զսքրութիւնսն ուխտ արարեալ,
 Ըզպատմունանքն Քրիստոսի
 Բագում անգամ աջօք տեսեալ: (385-388)

Եւ կորստեան ցաւը, մարմնաւորուելով իբրեւ ճարտասանական հարց, դիմուղղուում է Կոստանդնուպոլսին.

Կոստանդինուպոլիս գովեալ,
 Թագաւորաց գահոյ՛ք կազմեալ,
 Այժմ է՞ք եղեր դու աւերեալ,
 Անօրինաց կոխան եղեալ: (285-288)

Աստծու կողմից ընտրուած սրբերի քաղաք էր Բիւզանդիան նաեւ Պոռ գիւղում ծնուած Առաքել Բաղդիչեցու համար: «Աստուածաիրաջ», «աստուածաբան» քաղաքը՝ քրիստոնեաների ուրախութիւնն էր, աստուածութեան օթեանը, սրբերի, երկնային զօրքի ու քահանաների ժողովարանը, ուր միայն օրհներգութիւնն էր հնչում, եւ ծարաւածները գտնում էին կենաց աղբիւրը:

Աստուածաբան սուրբ Հայրապետների օրհնած քաղաքը դարձել էր Տիրոջ Աջով տնկած եղեմ՝ անմահութեան պտուղներով, մարդկանց մարմնական ու հոգեւոր ցաւերի դարման.

Վիրաց քրթիշկ, Բիւզա՛նդիա,
 մեղաց քաւիչ, Բիւզա՛նդիա,
 Եւ ամենայն ցաւագարաց
 առողջութիւն, Բիւզա՛նդիա: (79-80)

Բոլոր հաւատացեալները մեծ փափաքով ուխտադրութեան էին գալիս Կ. Պոլիս, որովհետեւ այն էր «գանձանակ տեսոն գանձուց հոգեւորաց կարգեալ», եւ «մարգարիտ՝ տեսոն քարոզ արքայութեան երկրի», երկրորդ Երուսաղէմ էր, մեծահամբաւ քաղաք:

Երկու ողբագիրներին համար էլ անսահման է ցաւն ու անչափելի, որովհետեւ «սուրբ քաղաքը» պղծուել էր հեթանոսների կողմից, դարձել ծաղրի առարկայ: «Այսօր եղեր ծաղր ամենայն հեթանոսաց դու, Ստամպո՛լ» (51), - գրում է Բաղդիչեցին, նոյնն է ցաւով արձանագրում Անկիւրացին. «Նախատ դրացեաց զքեզ արարեալ, շրջակայիցքն ծաղր եղեալ» (319-320):

Անկիւրացին դառը կսկիծով թղթին է յանձնում եկեղեցիներում անօրէնների կատարած վայրագութիւնների եւ խաչի անարգման նկարագրութիւնը.

Լզգանկակնին վայր թափեցին,
 Զժամահարնին կոտորեցին,
 Զնըշան խաչին անհետ արին,
 Լզսուրք խորհուրդըն ցըրուեցին: (173-176)

*Եթէ վերլիչենք Շնորհալու՝ Կոստանդնուպոլիսը բնութա-
 գրող տողերը, ապա ակնբախ կը դառնայ, որ որոշ արտայայտու-
 թիւններ ընդհանուր մտածողութեան արգասիք են:*

Առ քեզ եմ քանք իմ փարելի,
 ո՛վ դու քաղաք յոյժ պանծալի,
 Զոր Կոստանդեայ թագաւորի
 շինեալ ի սկիզբն Ասիայի:
 Երկրորդ եղեալ Երուսաղէմ
 եւ Նոր Հռոմ գարմանալի,
 Սիրեցելոյն աշակերտի⁴
 աթոռ գալով փոխադրելի:
 Ժողովարան սուրբ վկայից,
 տուն եւ տեղի մաքրագունի,
 Գահոյք հզօր մեծ արքայի,
 յերկրի նման երկնաւորի⁵:

*Սակայն Բաղիչեցու քերթուածի հոգեբանական, զգացմուն-
 քային լիցքերը, որ ծնւում են քաղաքի նախկին փառքի եւ իր
 ժամանակի դառնագին վիճակի հակադրութեամբ, եւ Անկիւրա-
 ցու սթափ դատողութիւնը՝ համակուած անմիջականութեամբ,
 երկու քերթուածն էլ դարձնում են խորապէս անձնական վե-
 րապրումների արտայայտութիւն, թէեւ ուսումնասիրողները դը-
 րանք բարձր չեն գնահատել արուեստի տեսանկիւնից: Գրեթէ
 նոյն բառերով են բնորոշում Անկիւրացու Ողբը Եղիշէ Դուրեա-*

4 Նկատի ունի Յովհաննէս Աւետարանչին:

5 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, *Ողբ Նդեսիոյ*, ՄԿՐՏՁԵԱՆ, Մ., (Բնական բնագիր, քանասիրական դիտողութիւններ, ծանօթագրութիւններ), Երեւան 1973, 25: Ինչ վերաբերում է Կոստանդնուպոլիսը կրկին (երկրորդ) Երուսաղէմ կամ Նոր Հռոմ կոչելուն, Յ. Անասեանը յիշատակում է 965 թուականի մի յիշատակարան («Յիշատակարան ձեռագրաց», Ա., 1951, 117-118), ուր Բիւզանդիոնի մասին գործածուած են «ի նշմարիտն Երուսաղէմ» եւ «յերկրորդումն անուանեալս Հռոմ եւ կոչեալս Նոր Երուսաղէմ» արտայայտութիւնները: Տե՛ս ԱՆԱՍԵԱՆ, Յ., *Հայկական աղբիւրնե-րը*, Եջ. աշխ., 78:

նը եւ Հ. Գարեգին Ջարբհանալեանը՝ «անարուեստ շարագրութեամբ ֆերթուած»⁶, «անարուեստ ուսանաւոր շարագրութիւն»⁷: Ջարբհանալեանը Բաղիշեցու քերթուածը Անկիւրացու Ողբի համեմատ գեղարուեստական տեսակէտից աւելի արժէքաւոր է համարում. «Երիցագոյն է սա ժամանակաւ քան զԱնկիւրացին. բայց այս վերջնոյս գրուածքին մէջ համեմատաբար աւելի կարգաբանութիւն եւ ոն կը նկատուի»⁸:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանն առաջիններից մէկն է, որ ընդգծում է Անկիւրացու գրուածքի «սա՛մ զգացումը» եւ նաեւ «մանր ինչ պարագայ», այսինքն՝ դէպքերի մանրամասն նկարագրութիւնը հաշուի առնելով՝ նրան գնահատում իբրեւ ժԵ. դարի եթէ ոչ օրինաւոր պատմիչ, ապա գոնէ վիպասան⁹:

Ա. Զոպանեանը 1901ին հրատարակում է Բաղիշեցու Ողբը եւ արժեւորում այն իր քաջ ու յամառ, սեւեռեալ գաղափարի եւ այն լցնող գեղեցիկ շնչի համար¹⁰:

Յ. Անասեանը Անկիւրացու եւ Բաղիշեցու Ողբերը գնահատում է իբրեւ հայ ժողովրդի քաղաքական մտածողութեան արտայայտութիւններ, որոնք հնարաւորութիւն են տալիս պարզաբանելու Բիւզանդիայի անկման պատմութեան հետ առնչուող մի շարք հարցեր¹¹: Աշ. Յովհաննիսեանը քննում է Ողբերը ազատագրական լեզենդի ազդեցութեան համապատկերում¹²:

«Պոլիսը եւ իր դերը» ուսումնասիրութեան մէջ Յ. Սիրունին Բաղիշեցու Ողբի հմայքը տեսնում է ընթերցողի վրայ տրււած պաւորութիւն առաջացնող զգացմունքի եւ դրանից առկայծող յափշտակութեան մէջ. «Ան աղէտը կ'ողորայ մէկու մը նման, որ բիւզանդական մայրաքաղաքը ճանցած է իր փառքի օրերուն, եւ որ երբեմնի այդ մեծ ոստանին գովքը կը հիւսէ կարծես արցունքը աչքին, եւ եթէ իր այդ գովքին մէջ յափշտակութեան տարուած ֆերթո-

⁶ ԴՈՒՐԵԱՆ, Ե. Վ., Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Կ. Պոլիս 1885, 76:

⁷ ԶԱՐԱՉԱՆԱԼԵԱՆ, Գ., Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Բ. Նոր մատենագրութիւն, Վենետիկ 1878, 169:

⁸ Անդ, 170:

⁹ ԱԼԻՇԱՆ, Ղ. Վ., Հայաստանում, Վենետիկ 1901, 319:

¹⁰ «Անահիտ», Փարիզ 1901, 217:

¹¹ ԱՆԱՍԵԱՆ, Յ., Հայկական աղբիւրները, նշ. աշխ., 5-25, Նոյն, Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ժԸ դդ., Ա., Երևան 1959, 1106:

¹² ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Ա., Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, գիրք առաջին, Երևան 1957, 88-90:

դի մը մտքի թռիչքը կայ, կ'ընդմշտարուի նաեւ կսկիծը, որով համակուած է»¹³:

Լստ Մ. Աբեղեանի՝ Բաղիչեցու «Բանաստեղծութիւնը, որ-
քան իր գաղափարով կարելուք եւ ուժեղ է, այնքան թոյլ է իր միա-
կերպ ձեւով. բայց ժամանակակիցների համար անշուշտ արժէքաւոր,
նրանց հարկաւոր է բովանդակութիւնը, որ է կենդանի, յուսալից
շնչով ու հաւատով»¹⁴:

**Հ. Կիւրեղ Քիպարեանը, ներկայացնելով Ողբի երեք մասե-
րի բովանդակութիւնը, այն բնութագրում է որպէս հայրենիքի
սիրով բոլորուած սրտի սրտառուչ ողբ եւ լաւատես երգ**¹⁵:

**Ինչպէս տեսնում ենք, աստիճանաբար ուսումնասիրողները
վեր են հանել, մատնանշել այս մատենագիրների քերթուածքնե-
րի բանաստեղծական արժէքն ու նշանակութիւնը: Վերջին ժա-
մանակներում նրանց Ողբերն առաւել համակողմանիօրէն գնա-
հատել են Պ. Խաչատրեանը՝ եւ Արշ. Ղազինեանը**¹⁶:

Չոպանեանի՝ Սիրունու տեսակէտներում¹⁷ արծարծում է
այն նկատառումը, որ չնայած Բիւզանդիայի կրօնական ոտնձը-
գութիւններին, դարեր շարունակ հայ ժողովրդին դառնութիւն-
ներ բերելուն՝ հայերը անտարբեր չէին Կոստանդնուպոլսին վի-
ճակուած աղէտի հանդէպ:

**Աւելին, հաւատացեալ մարդու հոգեկան ներքին ալեկո-
ծումների մէջ Անկիւրացին եւ Բաղիչեցին չեն մոռանում գո-
վերգել Կոստանդնուպոլիսը նաեւ իբրեւ քաղաքակրթութեան օր-
րանի: Դա նկատում է Չոպանեանը: Նա գրում է. «Քերթուածին
առաջին մասը մեզի կը յայտնէ այն հիացական պաշտամունքը զոր
Հայերն ունէին,- հակառակ կրօնական եւ քաղաքական բոլոր գծաու-
թիւններուն,- Վոսփորի վրայ գահող եւ քրիստոնէայ քաղաքակրթու-
թեան սիրտը ներկայացնող դիւքական ու մեծաշուք Քաղաքին հա-
մար, եւ որ մասնաւորապէս Հայոց՝ մտաւոր, հոգեկան, գեղարուես-
տական զարգացման մեծ վառարանն էր»²⁰:**

13 «Էջմիածին», 1963, Ի (Գ), 15:

14 ԱՔԵՂԵԱՆ, Մ., *Երկեր*, Դ., Երեսան 1970, 443:

15 ՔԻՊԱՐԵԱՆ, Կ. Վ., *Պատմութիւն հայ հին գրականութեան*, Վեներտիկ
1992, 571:

16 ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Պ. Մ., *Հայ միջնադարեան պատմական ողբեր*, Երեսան
1969, 74-86:

17 ԱՌԱՔԵՆԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ, նշ. աշխ., 140-151:

18 «Անահիտ», նշ. աշխ., 217:

19 Էջմիածին, Ի (Գ), նշ. աշխ., 14:

20 «Անահիտ», նշ. աշխ., 217:

*Իրապէս, Բաղիշեցին շարունակ գտնում է համեմատու-
թիւնների նոր եզրեր՝ արտայայտելու ցաւին խառնուած իր հի-
ացմունքը «անմամն», «վայելչագեղ», «ընտիր» քաղաքի համար:*

Փառք ես ծովու եւ ցամաքի,
նաւահանգիստ փաղա՛ֆ Ստամպոլ: (14)

Նաեւ՝

Երանութեանց էիր տեղի
եւ գովութեանց պատնառ, Ստամպո՛լ. (39)

*Կոստանդնուպոլիսի՝ մշակութային հզօր քաղաք լինելու մա-
սին է ակնարկում Անկիւրացին եւս: Բռնագրաւուած գրքերի,
պատկերազարդ, արծաթապատ աւետարանների քանակութիւնը
ապշեցրել էր թուրքերին:*

Խիստ անհամար գրքեանք բերին,
Տանկունք տեսեալ գարմանային: (213-214)

*Թուրքերի այդ զարմանքի մէջ առկայ է երկու բեւեռների
հսկայական տարբերութիւնը:*

*Կոստանդնուպոլիսը չքեղ, ճոխ քաղաք էր, եւ ժամանակի
ողբալի կացութիւնը ցաւ էր պատճառում բոլոր նրանց, ովքեր
քաղաքը տեսել էին «ի բարութեան ժամն», ինչպէս Անկիւրացին:*

*Սիրունին, ակնարկելով թուրքերի կողմից մշակութային
բարձր արժէքների բնաջնջումը, «Պոլիս եւ իր դերը» ուսումնա-
սիրութեան մէջ գրում է. «Պատմութեան մէջ յաճախող է եւ ծայ-
րայեղութիւններ, որոնք գրգռուած են արշաւանքներու առթիւ, երբ
մոլեգնած բանակ մը կը մտնէ նուաճուած փաղափ մը ներս: Բայց
ինչ որ պատահած է Բիւզանդիոնի երբեմնի մայրաքաղաքին մէջ
այդ ահաւոր երեք օրերուն՝ աւելի զարհուրելի կը դառնայ, որովհե-
տեւ փաղափն բնակչութեան հետ խեղդամահ կ'ըլլար ամբողջ փաղա-
փակքութիւն մը»²¹:*

*Քաղաքի, եկեղեցիների անսահման հարստութիւնն է ու-
րուագծուում Անկիւրացու Ողբի տողերում:*

Բագում ապրանք աւար հանին.
Արծաթ, ոսկի եւ մարգարտին,
Ակունք ազնիւ եւ պատուական,

²¹ «Էջմիածին», Ի (Գ), մշ. աշխ., 13:

Զոր չէ տեսնալ ազգ հողածին:
 Զեկեղեցեաց ընտիր անօթ,
 Մարգարտաշար եւ մեծագին,
 Արծաթապատ աւետարանքն
 Պատկերանկար վայելչագին: (201-2018)

Անգամ ինքը՝ Մեհմեդն է ընկրկում Ս. Սոֆիայի գեղեցկության առջեւ:

Բաղիչեցուն եւ Անկիւրացուն համակած տրամադրութիւնների ձեւաւորման վրայ, անտարակոյս, իրենց ազդեցութիւնն ունէին նաեւ դարերի խորքից եկող հայ-յունական առնչութիւնները²²:

Հայերը Բիւզանդիայում զբաղեցրել են բարձր պաշտօններ, կայսրութեան վարած պատերազմներին մասնակցել են հայկական զօրագնդեր, երբեմն հայերին վստահել են արքունիքի պահպանութիւնը: Կոստանդնուպոլսում դարեր շարունակ ապրել են հայեր, իսկ Ժ. դարից սկսած՝ ձեւաւորուել է հայկական համայնք:

Կոստանդնուպոլսում բազմաթիւ հայեր էին ապրում նաեւ թուրքերի կողմից քաղաքի գրաւման ժամանակ: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի (1454-1578) պատմութեանը նուիրուած Անանուն մի գործում պահպանուել է վկայութիւն այն մասին, որ Մեհմեդ Բ-ի կողմից քաղաքի գրաւման յաջորդ օրը գումարուել է մեծ ժողով, եւ Սուրբ Սոֆիա տաճարի մօտ հաւաքուել են տարբեր ազգերի մարդիկ, այդ թւում՝ հայեր՝ լսելու սուլթանի վճիռը²³:

Պահպանուել են նաեւ վկայութիւններ այն մասին, որ հայերը մասնակցել են պատերազմական գործողութիւններին²⁴:

22 Հայ-բիւզանդական հազարամեայ յարաբերութիւնների սեղմ պատկերը տե՛ս ԲԱՐԹԻԿԵԱՆ, Հ. Մ., *Հայ-բիւզանդական հետազոտութիւններ*, հտ. Ա., Երեւան 2002, V-XVI:

23 Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն, հտ. Բ., Երեւան 2003, 12:

24 Պատերազմական գործողութիւններին ակամատես նեստոր Իսկանդերի "Повесть о Царграде" գործում նշում է, որ թուրքերի յարձակումից յետոյ՝ առաւօտեան, երբ թագաւորը հրամայել է հաւաքել զոռուածների՝ դիերը, նրանց մէջ եղել են 1740 յոյներ եւ 700 ֆրանկներ ու հայեր (а Фряговъ и Армянъ 700): "Ученые записки 2-го отделения Императорской академии наук", кн. I, разд. III, 111: ГРИГОРЬЯН, К.Н., *Из истории русско-армянских культурных связей X-XVII веков*, "Труды отдела древнерусской литературы", том IX, Л. 1953, 332-333.

Կատարուածը նաեւ ուղղակիօրէն էր առնչուում հայութեանը: Եւ, առհասարակ, ողբազիրները պատմական իրադարձութեան հենքի վրայ հիւսուած էին համազգային ողբը եւ ազատագրութեան համազգային երազանքը:

Յօդս էր ցնդում հազարամեայ գոյութեան ընթացքում բազմիցս յարձակումների ենթարկուած, բայց հպարտօրէն բարեգաւաճող Բիւզանդիայի անխորտակելիութեան գաղափարը, եւ դրա հետ պատրանք էին դառնում անօրէններից ազատուելու յոյսերը, վերանում քրիստոնեայ փոքր ազգերի՝ Կ. Պոլսին ապաւինելու երաշխիքները: Բիւզանդիան հայերի եւ, առհասարակ, Արեւելեան Եփրատի ու Անդրկովկասի քրիստոնեայ ժողովուրդների համար հզօր ուժ էր, որ կարող էր կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը, աջակցել քրիստոնեայ ազգերին:

Բիւզանդիայի յաղթական երթը, քրիստոնեայ ժողովուրդների համար ունեցած նշանակութիւնն է բանաձեւում Բաղիշեցին հետեւեալ տողերում.

Ի յամենայն լեզուէ գովեալ
ամուռն յաղթող, Բիւզանդիա.
Եւ ամենայն ազգ եւ ազիմք
Բեզ յիշէին, Բիւզանդիա: (63-64)

Արտայայտելով իրենց վշտակցութիւնը յոյներին՝ Անկիւրացին եւ Բաղիշեցին ի ցոյց էին դնում նաեւ հայ ժողովուրդի՝ ազատագրական ոգորումների ուղիներում ապրած յուսախաբութիւնն ու լաւատեսութիւնը:

Քաղաքի կործանման պատճառները հասկանալու փնտռութիւն մէջ Աբրահամ Անկիւրացին վեր է հանում մի շարք գործօններ: Քերթուածը բովանդակում է հաւաստի տեղեկութիւններ: Իբրեւ դէպքերի ժամանակակից՝ Անկիւրացին միտում ունի ներկայացնելու իրադարձութիւնների իրական պատկերը: Նա կատարուած դէպքերի համապատկերի վրայ է քննում իրողութիւնները եւ յստակ ներկայացնում իր դիրքորոշումը: Դառնագին կորստի գլխաւոր պատճառներից մէկը նա համարում է նախ քաղաքի բնակչութեան երկպառակութիւնը, որի հետեւանքով գէնք է վերցնում քաղաքի ներսում գտնուողների չնչին մասը միայն: Անկիւրացին գրում է, որ չնայած թագաւորն ու զօրքը «Բագում ջանիւ ի մարտ մըտին», չկարողացան յաղթել թշնամուն.

Քանգի յերկուս քաժանեցան,
Միաքանիւ ո՛չ կարացին: (93-94)

Յ. Անասեանն իր «Հայկական աղբիւրները Բիւզանդիայի անկման մասին» գրքի առաջաբանում ներկայացնում է Կոստանդնուպոլսի գրաւման նախօրեակին Բիւզանդիայում տիրող քաղաքական իրադրութիւնը, իրար հետ պայքարի մտած երեք քաղաքական հոսանքները՝ ազգային-ուղղափառական, արեւմտական-լատինամէտ եւ թուրքամէտ: Վերջինս թուով անհամեմատ քիչ էր:

Երկու հիմնական հոսանքների ձեւաւորումը վաղեմի պատմութիւն ունէր: Կոստանդնուպոլսի բնակչութիւնը երկփեղկուել էր դեռ Փլորէնցիայի (1439) կնքած ժողովից (ունիայից) յետոյ, որ ենթադրում էր կաթոլիկ ուղղափառ եկեղեցիների միաւորումը՝ Հռոմի պապի գերիշխանութեամբ:

Յովհաննէս Է. Պալէոլոգի քայլը Կոստանդնուպոլսի բնակչութեան մեծ մասն ընդունում է դիմադրութեամբ: Իրավիճակն աւելի է վատթարանում, երբ Կոստանդին Դրազասն է դիմում Նիկիոյ Ե. պապին: Արդիւնքում Կոստանդնուպոլիս է ժամանում Իսիդոր Ռուսը: Բնակչութեան ուղղափառ հատուածը նոյնիսկ դադարում է մտնել այն եկեղեցիները, որոնց հոգեւորականները լատինամէտ էին:

Լատինների հանդէպ ձեւաւորուած ատելութիւնը աւելի խորքային էր: Բիւզանդիայի պատմութիւնն ուսումնասիրողներն արձանագրել են, որ Կոստանդնուպոլսին ամենամեծ հարուածը հասցրել էին իսաչակիրները դեռ իրենց Դ. արչաւանքի ժամանակ՝ 1204ին՝ գրաւելով քաղաքը եւ այն ենթարկելով կոտորածի ու աւերումների: Թէպէտ 1261 թուականին այն հետ գրաւուեց, սակայն, ինչպէս գրում է Լ. Տէր-Պետրոսեանը, «հազարամեայ կայսրութիւնը գտաւ իր վախճանը, որովհետեւ դրանից 250 տարի առաջ խաչակրութիւնը ջարդել էր նրա ողնաշարը»²⁵:

Կոստանդնուպոլսի անկման նախօրէին էլ վեներտիկցիները, ջենովացիները մուտք էին գործել յունական հարուստ քաղաքները եւ տնօրինում էին առեւտրական գործերը:

Անկիւրացին յստակ պատկերացում է կազմել լատինների նկրտումների վերաբերեալ եւ իր համոզմունքն է փոխանցում ունկնդիրներին՝ ցոյց տալով, որ լատինները փորձում էին իրենց գործողութիւններով յետին պլան մղել Կոստանդնուպոլսի գերը իբրեւ թրիստոնէական պատուարի: Սախտելով ողբի ժանրային առանձնայատկութիւնները՝ Անկիւրացին իր քերթուածն սկսում

25 Տէր-Պետրոսեան, Լ., *Խաչակիրները եւ հայերը*, հտ. Ա., Երևան 2005, 137:

է անմիջապէս սուլթանի գործողութիւնների նկարագրութեամբ յոյների հողի վրայ՝ Ղալաթիայից հինգ մղոն հեռու, կառուցում է Բողագ-քեսէն կոչուած բերդը: Այն ռազմավարական նշանակութիւն ունէր. փակում էր ճանապարհը, եւ նեղուցով անցնելու համար նաւերը պիտի վարձ վճարէին: Անկիւրացին ցաւով արձանագրում է.

Նախ փոքրագոյն բան խորհեցաւ,
Որ կատարումն էր ծանրագին: (9-10)

Չափազանցուած չէր տրուած գնահատականը. կայսրն ինքը, գիտակցելով սպառնացող վտանգը եւ աչքի առաջ ունենալով սուլթանի պատերազմական նախապատրաստութիւնները, դիմում է Ֆրանկների օգնութեանը.

Չակն ի ֆըրանկ ազգքն ձգեաց
Թէ յօգնութիւն հասանէին: (35-36)

Անկիւրացին սուլթանի նպատակային գործողութիւններին, քրիստոնեայ քաղաքը նուաճելու սրբազան պարտքի գաղափարի շուրջ թուրքերի համախմբուելուն, թէկուզ եւ քաղաքում եղած հսկայական հարստութեանը տիրելու հեռանկարով, հակադրում է «անգութ լատինական ազգի» վարած նենգ քաղաքականութիւնը.

Իսկ ազգն անգութ լատինական
Բանս անյարմար ի մէջ բերին՝
«Աւանդութեամբ ի մեզ դարձիր,
Զփաղափդ արա ի մեզ յանձին» (34-40)

Այսինքն՝ փոխանակ միաբանուելու անհանգստացնող վտանգի դէմ, որ, ի վերջոյ, սպառնում էր ողջ քրիստոնէական աշխարհին, առաջադրում էր հռոմէական եկեղեցու հետ յունական եկեղեցու միութեան հարցը: Այլ ելք չունենալով՝ կայսրն ընդունում է լատինների պահանջները: Դրա հետեւանքով՝

Քաղաքն յերկուս բաժանեցաւ,
Կէսքն՝ ի Հռոմ, կէսքն՝ ի լատին: (43-44)

Անկիւրացու Ողբում առկայ է Ֆրանկների տուած խոստումների եւ գործողութիւնների հեղնական արձագանքը. նաւերը տեղ չեն հասնում, որովհետեւ հիւսիսային հողմի պատճառով անյաջողակ երբերում էին. «Ուր որ կային՝ անդ մընային» (52):

Քաղաքի դրութիւնն աւելի էր վատթարանում նրանով, որ բնակչութեան հարուստ խաւի մի մասն էլ պատրաստ էր համա-

գործակցելու թուրքերի հետ: Արեւմտեան թեւին յարող պատմագիր Միքայէլ Դուկասը, հեգնանքով խօսելով մարդկանց բազմութեան մասին, ուրբեր դեռ երէկ ոտք չէին դնում Մեծ եկեղեցին՝ լատինասէրների պատճառով համարելով այն հերետիկոսների տաճար, իսկ ահեղ վտանգի պահին ապաստարան էին փրկուում այնտեղ, գրում է, որ անգամ այդ պահին, եթէ հրեշտակն իջնէր երկնքից եւ ասէր, որ եկեղեցիների միութիւնն ընդունելու դէպքում կը վռնդէ թշնամիներին քաղաքից, նրանք չէին համաձայնի, իսկ եթէ համաձայնէին էլ, կեղծ կը լինէր այն: Իբրեւ իր ասածի ապացոյց՝ նա բերում է նրանցից մէկի խօսքերը. «Լաւ է ընկնել քուրքերի ձեռքը, քան ֆրանկների»²⁶: Դրանք բիւզանդական նաւատորմի հրամանատար Լուկա Նոտարասի խօսքերն էին, որոնց արձագանքը կայ նաեւ Անկիւրացու Ողբում:

Ումնմ էին հետ քազաւորին,

կեւքն ասէին՝ կուտամք քուրքին: (95-96)

Բիւզանդագիտութեան մէջ գոյութիւն ունի տեսակէտ, ըստ որի՝ կայսրութեան կործանման գործում վճռորոշ նշանակութիւն է ունեցել «նրա հակառակորդների հասարակական զարգացման տիպերի տարբերութիւնը, այսինքն՝ առանձին վերցրած լատինների եւ օսմանների դէմ Բիւզանդիան, հաւանաբար, կարող էր կանգուն մնալ, սակայն միանգամից երկու տարբեր հասարակական ուժերին ընդդիմանալ չկարողացաւ»²⁷:

Այսպէս, դէպքերի անմիջական ազդեցութեամբ Անկիւրացին քննում է ժամանակաշրջանի իրողութիւնները եւ Ֆրանկները՝ անհեռատես, շահադիտական քաղաքականութեան հետեւանքները: Թէեւ նա ընդհանրացումներ չի կատարում, եւ ուղղակիօրէն յիշատակում չկայ հայ-յունական, հայ-հռոմէական եկեղեցիների յարաբերութիւնների մասին, բայց քննադատութիւնը զուգահեռ է արթնացնում Շնորհալու ժամանակաշրջանի հետ, երբ մեծ մտածողը, քաջ պատկերացնելով հզօր պետութիւնների քաղաքական նկրտումները, առաջադրում էր քրիստոնէայ բոլոր ազգերի միջեւ իսկական խաղաղութիւն կնքելու հարցը՝ փոխըմբռնման, դաւանաբանական մանր խնդիրներից վեր բարձրանալու, քրիս-

26 Публикации источников, Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя, СТЕПАНОВА, А.С., (Перевод и предисловие), "Византийский временник", том VII, М., 1953, с. 402:

27 ՋԱՂԱՑՊԱՆԵԱՆ, Ե.Գ., Բիւզանդիան կործանման նախօրէին, ի Պատմաբանասիրական հանդէս, 1988, քիւ 2, 66-67:

տոնչական միասնական ճակատ ստեղծելու եւ վրէժխնդրութիւնն իրականացնելու գաղափարը: Ողբակցութեան կանչելով քրիստոնէական քաղաքներին՝ Շնորհալին Եղեսիայի միջոցով ուղղակիօրէն հնչեցնում էր հարց-մեղադրանքը.

Ընդէ՞ր չհասեր վաղվաղակի
իմն ի թիկունս օգնականի,
Այլ թոյլ ետուր վասն խեթի
մատնիլ ի ձեռս անօրինի²⁸:

Անտարբերութեան համար համարձակ ու բացայայտ քրիստոնեայ երկրներին էր մեղադրում նաեւ Գրիգոր Տղան. «Եւ ոք չհասաւ իմն ի թիկին»²⁹:

Իբրեւ քաղաքական ծրագիր՝ նա առաջադրում էր հակառակորդի դէմ միասնական ճակատ ստեղծելու խնդիրը, քանի որ արեան ծարաւի կատաղի գայլերը, որ վաղուց էին դարան մտել, սպասում էին հէնց այն չար ժամին, երբ Երուսաղէմը մենակ կը մնար: Թշնամին յարձակում է, որովհետեւ՝

Առ հաւասար բարձի թողին
Զիս միայնակ ըստ կաբալին³⁰:

Իր ժողովրդին հասած դառնագոյն վիճակի պատճառը քրիստոնէութեան անմիաբանութիւնն էր համարում նաեւ Ֆրիկը.

Ամէնքն ստողք եմ միմեանց,
Վասն այն օտարք ըզմեզ կոխեն³¹:

Այլ խնդիր է, որ միջնադարեան հեղինակները մշտապէս բախուել են յուսախաբուութեանը, ինչպէս, օրինակ, Շնորհալին: Եթէ իր «Վիպասանութիւն» քերթուածում Շնորհալին վերյիշում է երկու թագաւորների միջեւ կնքուած դաշինքի մասին գրոյցը՝ «Ի յուխտ դաշանց միաբանեալ, // Թագաւորացն երկուց եղեալ»³², «Ողբ Եղեսիոյ»ն գրելիս յուսավառում իրաչափաց երկրորդ արշաւանքի (1147-1149) մօտալուտ մեկնարկի մտքից՝ «Շարժէ կըր-

28 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ողբ Եղեսիոյ, մշ. աշխ., 29:

29 ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ, Բանաստեղծութիւններ եւ պոէմներ, ՄՆԱՑԱԿԱՆԵՍՆ, Ա. Շ., (աշխտ.) Երեւան 1972, 268:

30 Անդ, 269:

31 ՖՐԻԿ, Դիւան, ՏԻՐԱՅՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, (ուսումն.), Նիւ Եորք 1952, 275:

32 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասանութիւն, ՄԿՐՏՁԵԱՆԻ, Մ., (աշխտ.), Երեւան 1981, էջ 80:

կին զագգմ ֆուանկ, անհուն հեծեալ եւ հետեւակ»³³, ապա արդէն «Բան հաւատոյ» (1151) քերթուածի յիշատակարանում խոստովանում է ցաւալի ու անհերքելի ճշմարտութիւնը.

Ի քարկուքեան ժամանակի,
Յորում նեղիմք յանօրինաց,
Եւ ոչ նուազ ի դրժանաց
Ի սուտանուն ֆրիստնեաց³⁴.

Եւ չնայած այս դասերին՝ հայ ժողովուրդը շարունակում էր փայտայել անօրէնների դէմ սրբազան պատերազմում քրիստոնեայ հզօր դաշնակից ունենալու երազանքը, եւ Առաքել Բաղիշեցու Ողբը համակում է լուսաւոր, պայծառ լաւատեսութեամբ՝ լցուած ֆրանկների գալստեան սպասումով: Վերջիններիս ձեռքով ազատագրուելու յոյսը Բաղիշեցու մօտ դառնում է վստահ համոզմունք, որ թոյլ է տալիս նրան նոյնիսկ ներկայացնելու այն երթուղին, որով անցնելու են ֆրանկները: Նրանք նախ ազատագրելու են երբեմնի Կոստանդնուպոլիսը, ապա՝ Երուսաղէմը, հասնելու են Պարսկաստան, գրաւելու են Թաւրիզն ու մտնելու են Խորասան: Իր վստահութիւնը Բաղիշեցին խաբսխում է աստուածային սուրբ հայրապետների մարգարէութիւնների, Ագաթոնի գուշակութիւնների, «Ռաշաւց քղթի» վրայ եւ վերջիշելով Տրդատի ու Կոստանդիանոսի միջեւ կնքուած դաշնադրութիւնը՝ մեծ ոգեւորութեամբ կանխատեսում է ֆրանկների յաղթական երթը՝ հիւսելով պատկերաւոր դրուագներ: Ինչպէս նկատում է գրականագէտ Պ. Խաչատրեանը, «Երբորդ հատուածում հեղինակն ըստ Ագաթոնի «գուշակութեան» եւ «Ռաշաւց քղթի» շարադրելով հայ ազատագրական լեգենդը՝ իւրացրել է նաեւ այդ անվաւեր երկերի որոշ պատկերաւոր համեմատութիւններ»³⁵:

Բաղիշեցին փայտայում է մի երազանք, որն անչափ կարեւոր էր անվերջ ասպատակութիւնների, կողոպուտների ու աւերի ենթարկուած Հայաստանի համար. Վաղարշապատում վերականգնուելու է Արշակունիների գահը եւ Լուսաւորչի տան ժառանգները շարունակելու են իրենց աստուածանուէր գործունէութիւնը՝ ուրախութիւն եւ ցնծութիւն բերելով Հայոց աշխարհին.

33 ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ողբ Եդեսիոյ, նշ. աշխ., 128:

34 ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բանվ չափաւ, Վեներտիկ 1830, 242:

35 ԽԱԶԱՍՐԵԱՆ, Պ., Հայ միջնադարեան պատմական ողբեր, նշ. աշխ., 85:

Իր փրկութիւնը պիտի դայ քրիստոնեայ թագաւորի ձեռքով: Մինչդեռ ծայրաստիճան անվատահոլութիւնը ֆրանկների հանդէպ թոյլ չի տալիս Բաղդիչեցու ժամանակակից Անկիւրացուն անգամ Կոստանդին Դրագասի փախուստի վարկածի դէպքում⁴⁰ քաջալեռուել նրանց ենթադրեալ աջակցութեամբ:

Ըստ Անկիւրացու՝ քաղաքն արդէն դատապարտուած էր կործանման.

Ձի սուրբք եղեն յոյժ նըւագեալ
Ճշմարտութիւնքն նըւաղեալ:
Եւ առաջնորդք մոցա մոլեալ,
Ի սըրբութեանցն հեռացեալ,
Ժամ եւ աղօթք գոր արարեալ
Ձայն մաքրութեամբ ոչ կատարեալ:
Իշխանք մոցա ուղիղ չդատեալ,
Ձորքն եւ գայրին վըշտացուցեալ,
Եւ ժողովուրդն առհասարակ
Խիստ անառակ գործ ըստացեալ:
Վասն այն Աստուած յոյժ բարկացեալ
Եւ ցաւագին պատուհասեալ,
Սաստիկ գանիւ գնոսա հարեալ,
Իբր ըզփոշի գնոսա ցըրեալ: (339-352)

Անկիւրացին մէկ առ մէկ քննադատում է Կ. Պոլսի բնակչութեան տարբեր խաւերին, ուրուագծում նրանց բարոյական նկարագիրը: Իր վկայութեամբ՝ նա երեք ամիս ապրել է քաղաքում, ուխտադրութեան եկել, եւ դա հնարաւորութիւն է տուել նրան ուսումնասիրելու հասարակութեան բարքերը, տեսնելու քաղաքում տիրող անիրաւութիւնը, անարդարութիւնն ու չարիքները: Պակասում է ճշմարիտ հաւատը հոգեւորականների մէջ, մոլորուել են հոգեւոր առաջնորդներն անգամ, հեռացել են անվիճելի ճշմարտութիւններից, ժամ ու աղօթք են անում ապականուած հոգիներով: Իշխաններն արդար չեն դատում եւ վշտացնում են որբին ու այրուն: Ողջ ժողովուրդն է զբաղուած անառակ գործերով:

40 Յայտնի է, որ փախչողը եղել է կարդիմալ Իսիդոր Ռուսը: Նա սկզբում գերի է ընկել՝ քաջցնելով ինքնութիւնը, վաճառուել է, տարուել Ղալաթիա, ապա կարողացել է մատով փախչել: *Византийский временник*, т. VII, 442. Անկիւրացին բերում է տարածուած գրոյցներից լսած վարկածը:

Հասարակութեան տարբեր խաւերի՝ քրիստոնէական բարոյական պատուիրաններէից հեռանալու այս նկարագրութիւնը յիշեցնում է Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը»⁴¹:

Գրեթէ բոլոր մատենագիրները ազգի դժբախտութիւնների պատճառը բացատրում էին գործած մեղքերով, բարոյականութեան ու հաւատի պակասով: Նոյնը տեսնում ենք Բաղիշեցու մօտ. «Այսօր դարձաւ դիւստ տեղի վասն մեղաց, Բիւզանդիա» (76): Անկիւրացին էլ քրիստոնէական աշխարհայեցութեամբ մեկնաբանում, բացատրում է, որ բնակչութեան յոռի բարքերն են շարժել Աստուծոյ զայրոյթը քաղաքի վրայ, քանիցս կրկնելով այդ միտքը:

Անկիւրացին դնում է հասարակութեան բարոյական մաքրագործման խնդիրը՝ իբրեւ ազգի գոյատեւման երաշխիք: Նա պատերազմական գործողութիւնների դրուագները ներկայացնում է ընդհանուր գծերով, առանց խորանալու մանրամասների մէջ, մինչդեռ հանգամանօրէն կանգ է առնում քաղաքը գրաւելուց յետոյ թուրքերի կատարած արիւնահեղութեան, քաղաքի ծանր վիճակի վրայ: Անկիւրացին նկարագրում է սահմուկեցուցիչ տեսարանները: Արեան ծարաւի զօրքը կոտորում է բոլոր նրանց, ովքեր ընդունակ էին գէնք բռնելու, միւսներին գերեվարում են վաճառելու համար: Նորածիններին մայրերի գրկից խլում են եւ քարերին զարկում, ծերերին սրերով խոզխողում են: Մարդկանց մորթում են սպանդանոց տարած ոչխարների պէս, եւ լացն ու կականը, ողբն ու աղաղակը անհնար է դառնում մարդկային լեզուով պատմել: Շատերն իրենք են իրենց ինքնակամ մահուան տալիս: Թուրքերը սրբապղծում են եկեղեցիները, քանդում ու ջարդում խաչերն ու զանգակները, թալանում արծաթեայ եւ ոսկեայ ընտիր անօթները: Սուրբ Սոֆիայում լուծւում են պատարագները:

Արիւնահեղ տեսարանների պատկերումը նպատակ է հետապնդում իր ժողովրդի յիշողութեան մէջ վառ պահելու Կոստանդնուպոլսի ճակատագիրը, որպէսզի մեղքերից, չարից հեռու մնալով, ճշմարիտ ուղիով քայլելով, բարոյապէս մաքրագործուելով, խոստովանելով ու ապաշխարելով ազգը արժանանայ Տիրոջ ողորմութեանը:

Ձմոսա տեսեալ մեզ ողորմեալ,
Որ չըլիքիմք մոցա մմանեալ:

41 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ ընդհանրական, ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ, Է. Մ., (աշխ.), Երևան 1995:

Միթե լինի Տերն ողորմեալ,
 Եւ ի չարեաց ըզմեզ պահեալ,
 Ի մեզ խնայեալ եւ գրթացեալ:
 Ըզպատուհասն յետ դարձուցեալ: (363-368)

Հասարակական, քաղաքական իրադարձութիւնների վերլուծութիւնը կատարելիս Անկիւրացին հետեւում է Շնորհալու աշխարհայեցութեանը թէ՛ քաղաքի՝ մեղքի ախտում թաղուած լինելու պատճառով պատժուելու⁴², թէ՛ ունկնդիրների վրայ ազդելու նպատակով Եղեսիային խելացնութեան հասցրած ահազարհուր պատկերների նկարագրութեամբ⁴³, թէ՛ այս կեանքում խաղաղ ու անփորձանք ապրելու երազանքով:

Շնորհալին գրում է.

Ծինի աշխարհի փրստոնէից,
 յանչափ յանբաւ բարեաց լցած,
 Լինի առատ պտուղ բազմաց
 սերմանց 'ւ ամէն պտղաբերաց:
 Մարդիկ ցնծան զուարմացած,
 յուտել, յըմպելն պարարած...⁴⁴

Անկիւրացին՝

Աստէն անփորձ ըզմեզ պահեալ,
 Չար բանսարկուէն զմեզ ազատեալ,
 Յանօրինաց չարեաց փրկեալ
 Եւ ի նեղչաց զմեզ գերծուցեալ: (369-372)

Այսպէս, Անկիւրացին, չնայած Ողբը գրում էր Կոստանդնուպոլսի անկումից ամիսներ անց, երբ սուլթանը շարունակում էր իր դիրքերն ամրապնդել բռնազաղթեցումներով ու նոր տարածքներ գրաւելով, չի կորցնում լաւատեսութիւնը: Նա ապաւինում է Տիրոջը, ապաւինում է իր ազգի՝ Աստծու զայրոյթը չըշարժելու համար խոտոր ճանապարհից հեռու մնալու խելամոռութեանը, հաւատում, որ քրիստոնեաները կ'ազատուեն անօրէնների լծից:

Անկիւրացու եւ Բաղիշեցու Ողբերը բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ են ունեցել, թարգմանուել տարբեր լեզուներով, որովհետեւ համաշխարհային պատմութեան մէջ բեկումնային ի-

42 ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ողբ Եղեսիոյ, նշ. աշխ., 53:

43 Ա.նդ., 72:

44 Ա.նդ., 131:

րադարձութեան արձագանքն էին, քրիստոնեայ աշխարհի ու նրա մի մասը կազմող ժողովրդի ցաւի ու մորմոքի արտայայտութիւնը, նաեւ ապագայի հանդէպ ունեցած յոյսի, ազատասիրական երազանքների արծարծումը:

Թէ՛ Անկիւրացին, թէ՛ Բաղիշեցին ազատասիրական ճրգտումների գաղափարաբանութեամբ եւ հայեցակէտով են մօտենում նոյն իրադարձութեանը, սակայն քաղաքական տարբեր մտածողութեան արդիւնքում երեւոյթը ենթարկւում է գեղագիտական տարբեր ընկալումների:

Անկիւրացին պարզ անկեղծութեամբ, առանց հոգեկան զեղումների, պարզապէս ուղղագիծ շարադրանքով իրողութիւնների, արտաքին քաղաքական, հասարակական տեղաշարժերի, բարքերի պատկերն է վեր հանում՝ իր ժողովրդին դէպի մեղքը տանող ճանապարհից հետ պահելու մտահոգութեամբ, ապագայի չմարող յոյսով, Բաղիշեցին հիացական զմայլանքով ու ցաւադին աւաղներով քրիստոնեայ աշխարհի եւ հայ ժողովրդի ազատագրական տեսիլի պատրանքն է հիւսում՝ իբրեւ շուտով կայանալիք վստահ իրողութիւն:

Միջնադարեան քրիստոնէական աշխարհը ցնցած աղետաւոր իրադարձութեանն են անդրադառնում նաեւ ԺԵ. դարի յիշատակագիրները, որոնք հայ ժողովրդի կեանքին վերաբերող զանազան տեղեկութիւնների կողքին արձանագրում են Կոստանդնուպոլսի գրաւման փաստը՝ իբրեւ կատարուած դառը իրողութիւն:

Սաստիկ նեղութեան եւ անբարի ժամանակը իր կնիքն է թողել նրանց գրչի վրայ, որ երբեմն յատկանշւում է հոգեխռով, սրտաշարժ արտայայտութիւններով, երբեմն դառնում է չոր ու ցամաք համառօտակի տեղեկագրութիւն:

Այլազգիների՝ Հայաստանին հասցրած վիշտն ու նեղութիւնը, սովը, գերութիւնն ու հարկապահանջութիւնն այն աստիճան ցաւ ու տրտմութիւն էին բերել երկրին, որ գրիչ Կարապետի բառերով՝ «չէ բնաւ կարողութիւն պատմել կամ ընդ գրով արկանել»⁴⁵: Նրա յիշատակարանում (1461) արտացոլւում են ողջ միջնադարում իշխող տրամադրութիւններն ու մտայնութիւնը՝ ազգի եւ, առհասարակ, քրիստոնեաների հետ կատարուածը գիտել իբրեւ վաղեմի մարգարէութեան իրականացում: Նա գրում է. «Վա՛յ մեզ եւ դարձեալ վա՛յ»:

45 ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, ԽԱՋԻԿԵԱՆ, Լ. Ս., (կազմեց) մասն երկրորդ (1451-1480), Երեւան 1958, 166:

զի կատարեցաւ մարգարէութիւն հոգելից առն Աստուծոյ սրբոյն Ներսէսի, որ վասն քրիստոնէից, Թէ յամենայն կողմանց նեղին եւ փոփոխին տեղուոջէ ի տեղիս, եւ հանգիստ ոչ գտանեն, եւ վասն մարդադէմ եւ չարագոյն գազանացն ազգին նետողաց»⁴⁶:

Այսպէս, Կոստանդնուպոլսի անկմանը անդրադարձած գրեթէ բոլոր յիշատակագիրները առաջ են քաշում երկնառաք դատաստանի, քրիստոնէական մեղքի եւ նրան յաջորդած պատժի գաղափարը: 1457ին Յոհաննէսը գրում է. «Եւ դարձեալ, ի մեր մեղացն, Մուրատ բէկ անաւրեմն էառ զըստընքաւ զկոնստանդնուպոլիս, եւ Խ. (40) քեռն խաչ եւ աւետարան, նշխարք եւ պատկեր հայրապետաց առին»⁴⁷:

Յիշատակարանների սեղմ տողերում ստուերագծում են սուլթանի հրամաններից բխած պատուհասները, ինչպէս, օրինակ, քրիստոնէայ մանուկներ հաւաքելը (մանկաժողովները) եւ Ստամբուլ բերելը⁴⁸: Նոյնքան ցաւ է նրանց պատճառում տքնութեամբ ստեղծուած ձեռագրերի, աւետարանների գերեզմարումը⁴⁹:

«Վասն մեղաց» է բացատրում պատմական իրադարձութեան նման ելքը գրիչ Ստեփանոսը՝ ողբերգական անցքերի նկարագրութեան մէջ արտացոլելով նաեւ իր հոգեվիճակը. «... ի սուր սուսերի մաշեցան բնակիչքն նորա (իմա՝ Կոստանդնուպոլսի), եւ գերի վարեցաւ անքիւ, եւ անհամար նշխար սրբոյն առ ոտս անաւրինաց կոխան եղեւ, եւ եկեղեցիքն՝ անաւրինաց եղեն բնակութիւն, եւ այլ բազում արհաւիրք եղեն, որ ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել» (1464)⁵⁰:

Ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլեւ Տրապիզոնի զրաւման եւ յետագայ աղէտների պատճառը նա նոյն կերպ է բացատրում՝ «վասն մեղաց եղեն այս ամենայն»:

Յիշատակագիրն ունի յստակ նպատակադրում. «Այլ այս գրեցաւ ձեզ ի խրատ եւ ի յաւգուտ, զի վասն մեղաց եղեն այս ամենայն, զոր տէր Աստուած փրկեսցէ զձեզ ի յամենայն փորձութեանց, ամեն»⁵¹:

Կոստանդնուպոլսի անկումից գրեթէ քսան տարի անց՝ 1480ին, գրիչ Ներսէսը, որին բռնութեամբ Ամասիայից բերել էին Կոստանդնուպոլիս, բազում հառաչանքով եւ լալով գրում է սուլ-

46 Անդ:

47 Անդ, 81:

48 Անդ, 216:

49 Անդ, 389, 441:

50 Անդ, 211:

51 Անդ:

Թան Մեհմեդի Թագաւորութեան «ի նեղ եւ ի նուրբ» ժամանակներ ժամանակներ ի մասին, «զոր բազում մրրիկ յարուցանէր ի վերայ քրիստոնէից եւ իւր ազգի, ի տեղ ի տեղ փոխելով եւ հարկապահանջութեամբ եւ այլ վշտաւ»⁵²:

Պատմաճանաչողական արժէք ունեցող այս յիշատակարանները ի ցոյց են դնում պատմական իրողութիւնները, տալիս են ժամանակաշրջանի, սուլթան Մեհմեդի տիրապետութեան ընդհանուր բնութագիրն ու գնահատականը:

Նրանց մէջ առանձնանում է Դաւիթ եպիսկոպոսի՝ 1453ին գրած յիշատակարանը⁵³, ուր առաւել հանգամանօրէն շարադրւում է Կոստանդնուպոլսի անկման պատմութիւնը: Ընթերցողը իրազեկ է դառնում քաղաքի գրաւմանը նախորդած ղէպքերին, քաղաքի պաշարմանը, քաղաքում տիրող հասարակական տրամադրութիւններին եւ քաղաքի անկման պատճառներին: Չնայած նրան, որ գրիչը բերում է յստակ տուեալներ թուրքերի զօրքի, Կոստանդնուպոլսի համար երեք տարի պատերազմելու, երկու կողմերի զոհերի թուի, նաեւ նաւով փախածների մասին, ակներեւ է, որ Դաւիթ խորքերէն շարադրանքը հիմնուած է ժամանակակիցների վկայութիւնների ու տարածուած զրոյցների վրայ: Պատմական անճշտութիւններն ի յայտ են գալիս մասնաւորապէս երկու կէտում:

1. Ստամբուլի պատրիարքը եւ Թագաւորը Հռոմ են գնում «վասն հաւատոյ հաստատութեան» եւ մնում են այնտեղ մէկ տարի:

2. Թագաւորը եւ պատրիարքը թուրքերի՝ քաղաք մտնելուց յետոյ նաւով փախչում են Հռոմ՝ իրենց հետ տանելով «զամենայն սրբութիւնս»:

Յայտնի է, որ Ֆլորենցիայի (1438-1439) ժողովին մասնակցել են Կոստանդինի նախորդ Յովհաննէս Ը. կայսրը եւ Յովսէփ Բ. պատրիարքը⁵⁴, որ մահացել է այնտեղ: Ինչ վերաբերում է Կոստանդինին, ապա նա հերոսաբար կռուել եւ զոհուել է մարտում: Այդ են վկայում յունական աղբիւրները՝ Միքայէլ Դուկասը⁵⁵, Գէորգիոս Սֆրանձին⁵⁶, Լաոնիկ խալկոկոնդիլը⁵⁷:

52 Անդ., 443:

53 Անդ., 30-31:

54 Այս շփոթութեանը անդրադարձել է նաեւ Յ. Անասեանը. տե՛ս Հայկական աղբիւրները Բիզանդիայի անկման մասին, նշ. աշխ., 18:

55 Византийский временник, том VII, 401:

56 Անդ., 429:

Թան Մեհմեդի Թագաւորութեան «ի նեղ եւ ի նուրբ» ժամանակներ ժամանակներ ի մասին, «զոր բազում մրրիկ յարուցանէր ի վերայ քրիստոնէից եւ իւր ազգի, ի տեղ ի տեղ փոխելով եւ հարկապահանջութեամբ եւ այլ վշտաւ»⁵²:

Պատմաճանաչողական արժէք ունեցող այս յիշատակարանները ի ցոյց են դնում պատմական իրողութիւնները, տալիս են ժամանակաշրջանի, սուլթան Մեհմեդի տիրապետութեան ընդհանուր բնութագիրն ու գնահատականը:

Նրանց մէջ առանձնանում է Դաւիթ եպիսկոպոսի՝ 1453ին գրած յիշատակարանը⁵³, ուր առաւել հանգամանօրէն շարադրւում է Կոստանդնուպոլսի անկման պատմութիւնը: Ընթերցողը իրազեկ է դառնում քաղաքի գրաւմանը նախորդած ղէպերին, քաղաքի պաշարմանը, քաղաքում տիրող հասարակական տրամադրութիւններին եւ քաղաքի անկման պատճառներին: Չնայած նրան, որ գրիչը բերում է յստակ տուեալներ թուրքերի զօրքի, Կոստանդնուպոլսի համար երեք տարի պատերազմելու, երկու կողմերի զոհերի թուի, նաեւ նաւով փախածների մասին, ակներեւ է, որ Դաւիթ խորքերէջու շարադրանքը հիմնուած է ժամանակակիցների վկայութիւնների ու տարածուած զրոյցների վրայ: Պատմական անճշտութիւններն ի յայտ են գալիս մասնաւորապէս երկու կէտում:

1. Ստամբուլի պատրիարքը եւ Թագաւորը Հռոմ են գնում «վասն հաւատոյ հաստատութեան» եւ մնում են այնտեղ մէկ տարի:

2. Թագաւորը եւ պատրիարքը թուրքերի՝ քաղաք մտնելուց յետոյ նաւով փախչում են Հռոմ՝ իրենց հետ տանելով «զամենայն սրբութիւնս»:

Յայտնի է, որ Ֆլորենցիայի (1438-1439) ժողովին մասնակցել են Կոստանդինի նախորդ Յովհաննէս Ը. կայսրը եւ Յովսէփ Բ. պատրիարքը⁵⁴, որ մահացել է այնտեղ: Ինչ վերաբերում է Կոստանդինին, ապա նա հերոսաբար կռուել եւ զոհուել է մարտում: Այդ են վկայում յունական աղբիւրները՝ Միքայէլ Դուկասը⁵⁵, Գէորգիոս Սֆրանձին⁵⁶, Լաոնիկ խալկոկոնդինը⁵⁷:

52 Անդ., 443:

53 Անդ., 30-31:

54 Այս շփոթութեանը անդրադարձել է նաեւ Յ. Անասեանը. տե՛ս Հայկական աղբիւրները Բիզանդիայի անկման մասին, նշ. աշխ., 18:

55 Византийский современник, том VII, 401:

56 Անդ., 429:

զի կատարեցաւ մարգարէութիւն հոգելից առն Աստուծոյ սրբոյն Ներսէսի, որ վասն քրիստոնէից, Թէ յամենայն կողմանց նեղին եւ փոփոխին տեղուոջէ ի տեղիս, եւ համգիստ ոչ գտանեն, եւ վասն մարդադէմ եւ չարագոյն գազանացն ազգին նետողաց»⁴⁶:

Այսպէս, Կոստանդնուպոլսի անկմանը անդրադարձած զրեթէ բոլոր յիշատակագիրները առաջ են քաշում երկնառաք դատաստանի, քրիստոնէական մեղքի եւ նրան յաջորդած պատժի գաղափարը: 1457ին Յոհաննէսը գրում է. «Եւ դարձեալ, ի մեր մեղացն, Մուրատ բէկ անաւրեմն էառ զըստընքաւ զկոնստանդնուպոլիս, եւ Խ. (40) քեռն խաչ եւ աւետարան, նշխարք եւ պատկեր հայրապետաց առին»⁴⁷:

Յիշատակարանների սեղմ տողերում ստուերագծում են սուլթանի հրամաններից բխած պատուհասները, ինչպէս, օրինակ, քրիստոնէայ մանուկներ հաւաքելը (մանկաժողովները) եւ Ստամբուլ բերելը⁴⁸: Նոյնքան ցաւ է նրանց պատճառում տքնութեամբ ստեղծուած ձեռագրերի, աւետարանների գերեզմարումը⁴⁹:

«Վասն մեղաց» է բացատրում պատմական իրադարձութեան նման ելքը գրիչ Ստեփանոսը՝ ողբերգական անցքերի նկարագրութեան մէջ արտացոլելով նաեւ իր հոգեվիճակը. «... ի սուր սուսերի մաշեցան բնակիչքն նորա (իմա՝ Կոստանդնուպոլսի), եւ գերի վարեցաւ անքիւ, եւ անհամար նշխար սրբոյն առ ոտս անաւրիմաց կոխան եղեւ, եւ եկեղեցիքն՝ անաւրիմաց եղեն բնակութիւն, եւ այլ բազում արհաւիրք եղեն, որ ո՛վ կարէ ընդ գրով արկանել» (1464)⁵⁰:

Ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլեւ Տրապիզոնի զրաւման եւ յետագայ աղէտների պատճառը նա նոյն կերպ է բացատրում՝ «վասն մեղաց եղեն այս ամենայն»:

Յիշատակագիրն ունի յստակ նպատակադրում. «Այլ այս գրեցաւ ձեզ ի խրատ եւ ի յաւգուտ, զի վասն մեղաց եղեն այս ամենայն, զոր տէր Աստուած փրկեսցէ զձեզ ի յամենայն փորձութեանց, ամեն»⁵¹:

Կոստանդնուպոլսի անկումից զրեթէ քսան տարի անց՝ 1480ին, գրիչ Ներսէսը, որին բռնութեամբ Ամասիայից բերել էին Կոստանդնուպոլիս, բազում հառաչանքով եւ լալով գրում է սուլ-

46 Անդ:

47 Անդ, 81:

48 Անդ, 216:

49 Անդ, 389, 441:

50 Անդ, 211:

51 Անդ:

Բայց միեւնոյն ժամանակ կարող ենք ասել, որ խարբերդ-ցու գրածները խարսխուած են պատմական որոշակի հիմքերի վրայ: Նոյն աղբիւրներում նշուած է, որ այդ օրերին սկսուած են տարբեր վարկածներ տարածուել Կոստանդինի վերաբերեալ, որոնցից մէկն էլ այն էր, որ նա փախել է քաղաքից⁵⁸:

Ինչ վերաբերուած է Ֆլորենցիայի ժողովի մասնակիցներին, շրջութութեան համար կարող էր հիմք հանդիսանալ այն, որ Կոստանդինը 1452ին դիմել էր Արեւմուտքին՝ օգնութիւն ակնկալելու յոյսով:

Յիշատակարանը լուսաբանում է առանցքային խնդիրը՝ Կոստանդնուպոլսի անկման պատճառը: Մի կողմից ժողովրդին հակառակ են գնում կայսրն ու պատրիարքը («ի Ֆռանդութիւն դարձան»), միւս կողմից՝ Կիւռլիկէ անունով յոյնը, ով «յոեաց առ քագաւորն Խոնդիարն ծածկաբար, թէ ես տամ գաղափս Ստամբալ, մի գնար այտի»: Ապա յիշատակագիրն անկացնում է, որ իշխանը «քացեալ գմի դուռն քաղաքին... եւ մտեալ ազգն տանկաց հանդերձ քագաւորան ի ներքս ի քաղաքն»: Դաւաճան իշխանի՝ Լուկա Նոտարասի՝ դէպի թուրքերն ունեցած կողմնորոշման, սուլթանին գաղտնի տուեալներ յայտնելու, նրան մեծ հարստութիւն առաջարկելու մասին վկայում են մեզ հասած աղբիւրները⁵⁹: Խարբերդցին այս ամէնի մասին լռում է, սակայն յստակօրէն նրան է վերագրում գաղտնի դուռը բացելու արարքը, մի բան, որ չկայ նաեւ անգլիացի բիւզանդագէտ Ստիւէն Ռանսիմինի՝ Կոստանդնուպոլսի անկման մասին սկզբնաղբիւրների հիման վրայ շարադրուած գրքում: Մեզ հետաքրքրող դրուագի մասին Ռանսիմինը գրում է, որ ծերունիներն էին կայսրին յիշեցրել գաղտնի դրան մասին: Պատերազմական օրերին այն բացուած էր կայսեր հրամանով անհրաժեշտ գործողութիւնների համար, բայց այդ օրը ինչ-որ մէկը իր ետեւից մոռացել էր փակել այն⁶⁰:

Գաղտնի դրան մասին գրում է նաեւ Հ. Գ. Ալվազովսկին, սակայն, առանց որեւէ անուն տալու: Նա յաւելում է միայն, որ դուռը կայսեր հրամանով բաց էր թողնուել՝ համաձայն այն

57 Անդ, 441:

58 Անդ, 429; տե՛ս նաեւ СПЕРАНСКИЙ, М. Н., Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI – XVII веков, «Труды Комиссии по древнерусской литературы», т. 10, СССР 1954, 163.

59 Византийский современник, том VII, 402, 406, 430, 443: Труды Комиссии по древнерусской литературы, т. 10, 163-164:

60 РАНСИМИН, С., Падение Костантинополя в 1453 г., глава X, Mosca 1983.

մարդարեւութեան, որ ինչ դռնով ներս էր մտնելու թշնամին, նոյն դռնով էլ ետ էր վանուելու⁶¹:

Մնում է ենթադրել, որ Խարբերդցին կա՛մ լսել է այդ մասին ժամանակակիցներից, կա՛մ Լուկա Նոտարասի գործողութիւններից ելնելով՝ նրան վերագրել այդ արարքը՝ ամբողջացնելու համար դաւաճան չարագործի կերպարը: Մեր ենթադրութեան համար հիմք է հանդիսանում այն, որ Խարբերդցին Լուկային համեմատում է Վասակ Սիւնու հետ եւ արտայայտում է իր վերաբերմունքը թէ՛ ուրացած Վասակի, թէ՛ Աստծու կողմից անիծուած պիղծ իշխանի հանդէպ. «Ձի որպէս յաւուրս սրբոց Վարդանաց չար իշխանն Սիւնեաց՝ ուրացեալն Վասակ եղև պատճառ եւ կորուստ աւերման աշխարհիս՝ Հայոց եւ ի կողմն ուրացելոյն դարձաւ՝ նոյնպէս եւ պիղծն Կիւլիկէ... հոռոմն, խոռն ի հաւատոց եւ անիծեալն յԱստուծոյ...»⁶²:

Այսպէս, Դաւիթ Խարբերդցու յիշատակարանը ուրուագծում է պատմական իրադարձութիւնների յստակ պատկերը՝ շարադրանքում ունենալով սեւեռուն մի ձգտում՝ Կոստանդնուպոլսի անկումը ներկայացնել իբրեւ դաւաճանական արարքների ծանր հետեւանք՝ որպէս խրատ եւ դաս յետագայ սերունդների համար:

Կոստանդնուպոլսի անկումն իր անմիջական արձագանքն է գտնում ԺԵ. դարի հայ գրականութեան մէջ: Քրիստոնեաներին հասած դժբախտութիւնների մէջ առանցքային է դառնում ազգի պատմական ճակատագրի խնդիրը: Տրւում է կատարուածի թէ՛ զգայական նկարագիրը, թէ՛ լուսաբանում են երևոյթները, պատճառա-հետեւանքային կապերը, վեր են հանում հասարակական տրամադրութիւններն ու ակնկալութիւնները՝ ազգին նորանոր փորձութիւններից ետ պահելու ազնիւ մտահոգութեամբ:

ՀԵՐԻՓՆԱԶ ՈՐՍԿԱՆԵԱՆ

⁶¹ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ, Հ. Գ., Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան, Խո. Ա., Վեներիկ 1841, 145:

⁶² ԺԵ դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480), Անդ 30-31:

Summary

THE FALL OF CONSTANTINOPLE AND ITS IMMEDIATE RESPONSE IN THE 15TH CENTURY ARMENIAN LITERATURE

HERIKNAZ VOSKANYAN

The article analyzes the immediate response to the fall of Constantinople in two tragical poems written in 1453 and in the records of manuscripts in the second half of the 15th century.

The research reveals the motivations behind the writing of the tragedy, the mood of their authors and the circumstances and the impacts of the tragedy formation.

It is shown how, based on historical events, Araquel Baghisheci and Abraham Ankjuraci wove nationwide mourning and the dream of national independence into their writing. As a result of different political views, however, the phenomenon was subjected to various aesthetic perceptions.

The similarities and differences of both works are represented, as well as the poetical significance of the creations, and their historical origin is evaluated.

In the records of historical-cognitive value the writers, along with the different information about the life of the Armenian nation, recorded the fall of Constantinople and described and assessed the reign of Sultan Mehmed, highlighting heavenly judgment, Christian sin and the notion of punishment. Among them is David Kharbertsi's records written in 1453 where the pivotal question is illustrated – the reason for the fall of Constantinople.

The article shows that in Kharberdtsi's statements there is a longing to represent the fall of Constantinople as a serious result of a treacherous act and as a lesson for future generations.

In the 15th century, Armenian literature works about the fall of Constantinople the main concern is the problem of historical fate of the nation.